

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 18.02.2025

Kabul Tarihi: 29.04.2025

Article Type: Research article

Submitted: 18.02.2025

Accepted: 29.04.2025

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1642132>

Sibel PEKDOĞAN¹

GİRİT SEFERİ'NİN İLK SAFHASINA IŞIK TUTAN BİR KAYNAK: PİRÎ PAŞAZÂDE HÜSEYİN VE ESERİ TÂRİH-İ FETH-İ HANYA

Öz: Doğu Akdeniz tarihinde önemli bir rol oynayan Girit, siyasî, ticarî ve iktisadî birtakım sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti'nin uzun süre dikkatinin üzerinde olduğu bir adadır. Doğu Akdeniz hâkimiyet politikasının bir tezahürü olarak Osmanlı Devleti'nin Venedik Cumhuriyeti'ne 1645 yılında açtığı savaş, birçok cephede yaşanan mücadelelerle 24 yıl sürmüş, dönemin askerî ve siyasî dinamiklerine önemli derecede tesir etmiştir. Osmanlı ve Avrupa tarihinde önemli yer tutan Girit Seferi ile ilgili çok sayıda eser vücuda getirilmiştir. Târih-i Feth-i Hanya bu eserlerden biridir. Aslı Almanyâ Tübingen Kütüphanesi Staatsbibliothek Ms. Or. Quart nr.1862'de kayıtlı olan eserin mikrofilm, Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm Arşivi, nr. 1920'de kayıtlıdır. Çalışmada Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan mikrofilm incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin fetihle neticelenen askerî bir seferini konu alan yazma, Pîrî Paşazâde Hüseyin tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Girit'in en müstahkem mevkillerinden olan Hanya Kalesi'nin Yusuf Paşa tarafından Osmanlı kontrolüne

¹ Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi , sibel.beg@gmail.com, ORCID
<https://orcid.org/0000-0001-8680-5528>.

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyin ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

geçmesini konu edinmektedir. Eserin en mühim yönü içeriden bir bakış açısıyla kaleme alınmış olmasıdır. Herhangi bir kaynaktan yararlanmaması, kendinden sonraki eserlerin ana referans kaynağı olması eserin özgün bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu çalışma, Târih-i Feth-i Hanya'nın şekil ve muhteva hususiyetleri bakımından tanıtımını yaparak, kaynak değerini hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Girit, Hanya Kalesi, Ayatodori, Osmanlı Donanması, Sultan İbrahim, Yusuf Paşa.

The Conquest that Determined the Destiny of Crete:

Târih-i Feth-i Hanya and its author Pîrî Paşazâde Hüseyin

Abstract: Crete, which plays an important role in the history of the Eastern Mediterranean, is an island where the Ottoman State has been paying attention for a long time due to political, commercial and economic reasons. The war that the Ottoman Empire declared against the Republic of Venice in 1645 as a manifestation of its policy of dominance in the Eastern Mediterranean lasted for 24 years with struggles on many fronts and had a significant impact on the military and political dynamics of the period. The Cretan Expedition, which occupies an important place in Ottoman and European history, has been the subject of numerous works. Târih-i Feth-i Hanya is one of these works. The original of the work is in the German Tübingen Library Staatsbibliothek Ms. Or. Quart nr.1862. In the study, the copy registered in Süleymaniye Library, Microfilm Archive, nr. 1920 was analysed. The manuscript, which is about a military campaign of the Ottoman Empire that resulted in conquest, was written by Pîrî Paşazâde Hüseyin. The work is about the transfer of Hanya Castle, one of the most fortified positions in Crete, to Ottoman control by the Yusuf Pasha. The most important aspect of the work is that it is written from an insider's perspective. The fact that it does not make use of any other source and that it is the main reference source of the works that follow it shows that the work has a unique place. This study aims to introduce Târih-i Feth-i Hanya in terms of its form and content and to reveal its historical source value.

Keywords: Crete, Hanya Castle, Ayatodori, Ottoman Armada, Sultan İbrahim, Yusuf Pasha.

Extended Abstract

Crete, has been under the sovereignty of many states in the historical process due to its strategic location. Within the framework of the Eastern Mediterranean domination policy, it was an island that the Ottoman Empire paid attention to for a long time. Thus, the war declared by the Ottoman Empire against the Republic of Venice in 1645 lasted for 24 years with struggles on many fronts and had a significant impact on the military and political dynamics of the period.

As of the early 15th century, the Ottoman Empire, which gradually increased its power, began to make its presence felt in the seas, and Mora (1458), Midilli (1462) and the island of Eğriboz (1479) were taken for the domination of the Aegean Sea. Later, the Ottoman Empire, which put its Eastern Mediterranean policy into practice, conquered Rodos in 1522 and Kıbrıs in 1571 and gained control over two important points. The island of Crete, on the other hand, was a region that threatened the absolute sovereignty of the Ottoman Empire in the Mediterranean, which had important coasts in the Mediterranean after the capture of Rodos and Kıbrıs. The island, which is located on the strategic routes of Anatolia and the Balkans, can control the Çanakkale Strait and the Ottoman Empire's maritime transportation and operations between Egypt, Tripoli, Tunisia and Algeria. In addition to its strategic importance, the fact that the island was a hotbed of piracy, that the Maltese and Florentine pirates who took refuge in the island attacked Ottoman merchant ships and caused great damage to the Ottoman pilgrimage routes made Crete even more important for the Ottoman administration.

The first serious attempt of the Ottoman Empire for the conquest of Crete took place during the reign of Murat IV. However, Venice's compromise by paying compensation against the danger of losing Crete and Murat IV's unexpected death caused this issue to be transferred to the reign of Sultan Ibrahim. In this period, the Sunbül Aga incident caused the relations to be strained again and an expedition was organised to Crete, which had long been considered to be under the rule of the Ottoman Empire.

The Cretan expedition is one of the most emphasised topics of the 17th century Ottoman history. Therefore, many works have been written about the Cretan campaign. Târih-i Feth-i Hanya, which is the subject of this study, is one of these works. The work written by Pîrî Paşazâde Hüseyn describes the conquest of the

(ATAD)

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyn ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

castle of Hanya by Yusuf Pasha in detail day by day. The original of the work is in the Tübingen Library Staatsbibliothek, Germany, Ms. Or. Quart nr. 1862. The work is among the manuscripts sold by Osman Reşer to various libraries abroad between 1913 and 1936. The microfilm of the work is recorded in Süleymaniye Library nr. 1920 and this copy was used in this study. The number of pages is 174 in the work, which is numbered as 87 leaves starting from the inner cover. Starting at 2a and ending at 79a, the work begins with the title “Sebeb-i sefer-i zafer-karîn ve ağâz-ı fütûhat-ı memâlik-i hâsırîn bi-’inâyet-i Rabbi'l-’Âlemîn” and ends with ‘Hâtime-i kitâb’. In Târih-i Feth-i Hanya, the conquest process is described with subject headings. The work is written in a neat and legible calligraphy. However, Arabic and Persian words and phrases are quite numerous. This situation has made the work, which is predominantly in verse, quite heavy and complex in terms of language and style. The author stated in his work that his name was Pîrî Paşazâde Hüseyn, that he served day and night during the siege of Hanya, and that he was assigned the position of book-kethüdâ of the Rumeli province in the appointments and tevcihat made after the conquest of Hanya. Apart from this information, he did not give any information about his life. The abundance of Persian and Arabic words and phrases in the work shows that the author was well versed in these languages. It should be noted that the name of the author, who is referred to as ‘Piri Paşazade Fahri Hüsrev Bey’ or ‘Pîrî Paşazâde Fahrî Bey’ in some sources, should be changed to Pîrî Paşazâde Hüseyn.

There are important aspects that make Târih-i Feth-i Hanya valuable and distinctive in Cretan historical studies. The work, which was written following the conquest of Hanya, is a text based on the events that Pîrî Paşazade Hüseyn personally experienced and observed. The work became a reference source for the parts of later sources such as Fezleke and Târih-i Nâimâ concerning the capture of Hanya. These points reveal the originality and source value of the work. Târih-i Feth-i Hanya is extremely important in terms of depicting the organisation of a military campaign in the Ottoman Empire. It provides detailed information about the preparations made after the decision to wage war and the process of encirclement. The information on the appointments made after the conquest of Hanya contains data that will contribute to biographical history and similar studies. The study aims to contribute to the studies of Ottoman history, Cretan history, military history and biography by introducing the valuable work

titled *Târih-i Feth-i Hanya*, which tells the story of the Cretan Expedition, one of the important campaigns of the 17th century, in terms of its form and content.

GİRİŞ

Girit, stratejik konumu itibariyle tarihi süreç içerisinde birçok devletin istilasına uğramış ve çeşitli devletlerin (Akalar, Dorlar, Roma, Müslüman Araplar, Bizans, Venedik) hâkimiyeti altına girmiştir.² Öyle ki Doğu Akdeniz ve Ege'de üstünlük kurma mücadelesi, adaya hâkim olma mücadelesi ile aynı anlama gelmiştir.³

15. yüzyılın başlarından itibaren gücünü giderek arttıran Osmanlı Devleti denizlerde de varlığını hissettirmeye başlamış, İstanbul'un fethini müteakip Ege Denizi hâkimiyeti için Mora (1458), Midilli (1462) ve Eğriboz Adası (1479) alınmıştır. Daha sonra Doğu Akdeniz politikasını uygulamaya koyan Osmanlı Devleti, 1522'de Rodos'u ele geçirmiştir. Kıbrıs'ı üs olarak kullanan Malta ve Venedik korsanlarının Mısır-Suriye limanları ile İstanbul arasındaki ulaşımı tehdit etmesi nedeniyle Rodos'tan sonra 1571'de Kıbrıs da fethedilerek iki önemli noktada denetim sağlanmıştır.⁴ Girit Adası ise, Rodos ve Kıbrıs'ın alınmasıyla Akdeniz'in önemli sahillerine sahip olan Osmanlı Devleti için Akdeniz'de mutlak egemenliği tehdit eden bir bölgedir. Anadolu ve Balkanların stratejik yolları üzerinde ileri karakol durumunda bulunan ada Çanakkale Boğazını, Osmanlı Devleti'nin Mısır, Trablus, Tunus, Cezayir arasındaki deniz ulaşımı ve harekâtını kontrol edebilmektedir.⁵ Öte yandan ada Venedik'in ticaret filolarına ve donanmasına önemli bir üs vazifesi görmektedir. Dolayısıyla Venedik donanmasının buradaki varlığı, muhtemel bir saldırı için büyük önem taşımaktaydı.⁶ Stratejik açıdan taşıdığı bu önemin yanı sıra adanın bir korsan yatağı olması, adaya sığınan Malta ve Floransa korsanlarının, Osmanlı ticaret

² Ayşe Nükhet Adıyeke, "Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)", (Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1994), 10.

³ Ekkehard Eickhoff, "Denizcilik Tarihinde Kandiye Muharebesi", *Atatürk Konferansları 1964-1968* (1964): 149.

⁴ Ersin Gülsoy, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Akdeniz'de Osmanlı Hâkimiyeti", *Türkler* 9 (2002): 1082-1085. Nuri Adıyeke, *Hikâyet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye* (Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi, 1988), I-II.

⁵ Kemal Yükepe, *Girit Seferi 1645-1669*, (Ankara: Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi 3/3, 1977), 13-14.

⁶ Eickhoff, "Denizcilik Tarihinde Kandiye Muharebesi", 149.

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyn ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

gemilerine saldırmaları ve Osmanlı Hac yollarına büyük zarar vermeleri⁷ Girit'i Osmanlı yönetimi için daha da önemli kılmaktaydı.

Osmanlı Devleti bu önemli hususiyetlere rağmen 17. yüzyılın ilk yarısına kadar adanın fethini bir takım sebeplerden dolayı askıya almak zorunda kalmıştır. Bilindiği üzere 16. yüzyılın son çeyreği Osmanlı Devleti'nde siyasi, askerî, malî düzenin çeşitli nedenlerle bozulmaya başladığı dönemdir. Doğuda (İran) ve batıda (Habsburglar) sürdürülen savaşlar ve bu savaşların getirdiği malî yük devleti büyük bir krize sokmuştur. Hızlı nüfus artışı, Avrupa'da savaş teknolojisinin gelişmesi ve gümüş bolluğu Osmanlı malî düzenini sarsmıştır. 16. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan suhte isyanları ve Celali mücadelesi Anadolu'nun asayiş ve düzenini bozmuştur. Bu kargaşa ve istikrarsızlık kendini en fazla askerî teşkilatta göstermiştir. Timar sisteminin bozulmasıyla birçok tımarlı sipahinin özellikle uzun mesafeli seferlere katılmaktaki gönülsüzlükleri diğer önemli bir etkidir.⁸ Fethin askıya alınmasını gerektiren bir diğer husus da Venedik deniz kuvvetlerinin bazı yönlerden Osmanlı donanmasından üstün olmasıdır. 17. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı donanması çoğu çekti türü (kürekli) gemilerden ibarettir. Venedik kalyonları karşısında Osmanlı kürekli gemileri başarı sağlayamamaktadır.⁹ Buna karşılık Venedik harp gemilerinin çoğu yelkenli kalyonlardan oluşmakta, etkili vuruşma ve manevra kabiliyetine sahip olan kadırgalar olası çarpışmalarda Venedik denizcilerinin üstün

⁷ Hasan Ali Cengiz, "Osmanlı Kaynaklarında Girit Seferi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17 (2019): 107.

⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 54.

⁹ Bu dönemde yelkenli gemilere geçiş fikirleri gündeme gelmiştir. Ancak yeterli donanımına sahip olunmaması ve kalyoncuların acemiliği nedeniyle yelkenli gemilere geçme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmış, 1661'de tekrar kadırgaya dönülmesi gündeme gelmiştir. Konuyla ilgili bilgi için bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, (Ankara: TTK Yayınları, 1992), 98-99. Donanma savaşlarındaki başarısızlıklar devletin savaşı idare politikasını da etkilemiştir. Bu nedenle sık sık sadaret değişikliği yaşandığı gibi donanmanın başına tayin edilen kaptan-ı deryalar da sıklıkla değişmiştir. Meselâ mücadelenin en yoğun olduğu dönem olan 1645-1657 yılları arasında bu göreve on sekiz tayin yapılmıştır. Gülsoy, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Akdeniz'de Osmanlı Hâkimiyeti", 1086; Nuri Adıyke, "Girit Savaşları ve Birleşik Hristiyan Orduları", *Türkler* 9, (2002), 1354.

gelmesini sağlamaktadır. Sadece donanma olarak değil Venedik'in deniz muharebelerindeki taktik üstünlükleri de fazladır. Harp gemilerine kumanda edenler tehlikeli denizcilik sanatı içinde yetişmiş, harp stratejisine iyi derecede vâkıf kaptanlardan oluşmakta, bunlara komuta edenler aynı şekilde şehir asillerinin imtiyazlı tabakasına mensup kişilerden seçilmektedir.¹⁰ Öte yandan Girit Adası'nın Rodos ve Kıbrıs adalarına göre daha uzak bir mevkide bulunması ve çok müstahkem kaleleri ihtiva etmesi Osmanlıları Akdeniz'de bir savaşa girmekten alıkoymuştur.¹¹

Osmanlı Devleti'nin Girit'in fethine yönelik ilk ciddi teşebbüsü IV. Murat zamanında yaşanan Avlonya hadisesi ile meydana gelse de gerek Venedik'in Girit'in elden çıkma tehlikesine karşı tazminat ödeyerek uzlaşmak zorunda kalması¹², gerekse IV. Murat'ın beklenmeyen ölümü bu meselenin Sultan İbrahim dönemine intikâl etmesine sebep olmuştur. Bu dönemde siyasî yankıları devam eden Avlonya hadisesi üzerine yaşanan Sünbül Ağa olayı ilişkilerin tekrar gerilmesine ve I. Ahmet döneminden beri Osmanlı Devleti hakîmiyetine alınması düşünülen Girit'e sefer düzenlenmesine sebep olmuştur.¹³ Bu suretle Osmanlı Devleti'nin Venedik Cumhuriyeti'ne 1645 yılında açtığı savaş çeşitli cephelerde sürdürülen mücadelelerle 24 yıl sürmüş, 5 Eylül 1669 tarihinde Kandiye'nin Osmanlıya teslimi ile sonuçlanmıştır.

17. yüzyıl Osmanlı tarihinin en çok üzerinde durulan konularından birisi olan Girit seferiyle ilgili birçok eser kaleme alınmıştır.¹⁴ Girit'in fethi Osmanlı arşivlerinde ve kroniklerde geniş bir şekilde yer aldığı gibi, onlarca fetihnâme-gazânâme türü eserlere de konu olmuştur. Kaleme alınan bu eserlerin birçoğu

¹⁰ Eickhoff, "Denizcilik Tarihinde Kandiye Muharebesi", 152.

¹¹ Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufasssal Osmanlı Tarihi 3*, (Ankara: TTK Yayınları 2010), 1689.

¹² Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev. Mümin Çevik-Erol Kılıç (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992), 10/244. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 2009), 217-218; Cemal Tukin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları: 1821 Yılına Kadar Girit", *Belleten* 9/34 (1945), 190.

¹³ Molly Greene, *A Shared World Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean, In A Shared World*, (Princeton University Press, 2002), 14; Kemal Yükepe, *Girit Seferi 1645-1669*, 7; Cemal Tukin, "Girit", *DİA*, 14 (İstanbul 1996), 87.

¹⁴ Girit ve Girit Seferi ile ilgili yurt içi ve yurt dışında yapılan araştırmalar hakkında bir çalışma için bkz. Musa Gümüş, "Girit Hakkında Uzmanlık Kaynakçası Denemesi", *Ege Üniversitesi Yayınları İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ege Araştırmaları I*, ed. Tuncay Ercan Sepetcioğlu - Olcay Pullukçuoğlu Yapucu (2019), 1-93.

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyin ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

Kandiye'nin Fazıl Ahmet Paşa tarafından fethini konu alırken, bir kısmı tüm fetih sürecini bir kısmı da Yusuf Paşa'nın Hanya'yı fethini konu edinmiştir.¹⁵ İnceleme konusu olan Târih-i Feth-i Hanya kaleme alınan bu eserlerden biridir. Hanya'nın fetih sürecini konu alan eserlerden ilki olduğu söylenmektedir.¹⁶ Pîrî Paşazâde Hüseyin tarafından kaleme alınan eser, Hanya Kalesi'nin Yusuf Paşa tarafından fethini günbegün tafsilatlı olarak anlatmaktadır. Çalışmada, eserin tetkiki neticesinde elde edilen veriler doğrultusunda dil, üslup ve muhteva özellikleri açısından tanıtımı yapılarak, kaynak değeri ve müellifi hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

¹⁵ Girit'in fethini konu alan bazı eserler için bkz. Nuri Adıyeke, *Hikâyet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye*, (Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi, 1988). Ayşe Pul, *Anonim Bir Osmanlı Kaynağına Göre Girit'in Fethi*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017); Mürvet Arslan, *Sipâhizâde Ahmed'in Gazâvat-nâme-i Cezîre-i Girit ve Zadre İsimli Eseri (Değerlendirme-Transkripsiyon)*, (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2009); Hasan Ali Cengiz, *Yeniçeri Kâtibi Hasan Efendi'nin Tevârîh-i Cezîre-i Girid Adlı Eseri: Tahlil ve Metin* (Doktora tezi, Trakya Üniversitesi 2018); Abubekir Sıddık Yücel, *Mühürdâr Hasan Ağa'nın Cevâhirü't-tevârihi* (Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996); Meltem Aydın, "Girit'in Fethiyle İlgili Yeni Bir Eser "Tarih-i Sefer ve Feth-i Kandiye", *Doğu Araştırmaları* 12/2 (2013), 95-107; Mustafa Bin Musa, *Tarih-i Sefer ve Feth-i Kandiye (Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit Seferi ve Kandiye'nin Fethi 1666-1669)*, haz. Meltem Aydın (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2016). Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfârî'l-Bihâr*, haz. İdris Bostan (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018); Zeynep Aybican, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin I*, (Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2007). Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfîkayn)*, haz. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4/2014). Girit'in fethi ile ilgili tespit edilen diğer eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ağâh Sırrı Levend, *Ġazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Ġazavât-nâmesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956); Ağâh Sırrı Levend, *Osmanlı tarihinin önemli kaynaklarından olan gazavâtnâmeler türünde hazırladığı kapsamlı çalışmasında Tarih-i Feth-i Hanya'nın varlığına dikkat çekmemiştir. Afyoncu, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynaklar: Kronikler" adlı çalışmasında Târih-i Feth-i Hanya'nın Ersin Gülsoy tarafından yayına hazırlandığını ifade etmekte ancak şu ana kadar herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Erhan Afyoncu, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynaklar: Kronikler", *TALİD*, 1/2, (2003): 101-172, s. 147. Ersin Gülsoy, "Girit Seferleri Gazavâtnâme ve Özellikleri", *Yeni Türkiye Dergisi* 7/33 (2000): 640-643. Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009).*

¹⁶ Ersin Gülsoy, "Girit Seferleri Gazavâtnâme ve Özellikleri", 640.

Târih-i Feth-i Hanya: Dil ve Üslup Özellikleri

Târih-i Feth-i Hanya'nın aslı Almanya Tübingen Kütüphanesi Staatsbibliothek, Ms. Or. Quart nr. 1862'de kayıtlıdır.¹⁷ Eser, Osman Reşer tarafından 1913-1936 yılları arasında yurt dışındaki muhtelif kütüphanelere (Münih, Hamburg, Leipzig, Göttingen, Tübingen, Halle vs.) satılan yazmalar arasındadır. Piri Paşazâde Hüseyin'in kaleme aldığı bu eser de 1931 yılında Tübingen Kütüphanesi'ne satılmıştır.¹⁸ Eserin mikrofilm, Süleymaniye Kütüphanesi nr. 1920'de kayıtlı olup çalışmada bu mikrofilm kullanılmıştır. Dijital çekim (pdf) formatında 82 pozu mevcut olan eser iç kapaktan itibaren 87 varak olarak numaralandırılmıştır. Sayfa sayısı 174 olan eserin ilk sayfası 10, son sayfası 4, bu sayfalar dışında kalan sayfalar 17 satır olarak düzenlenmiştir. Eserde varakların diziliş düzeni için reddâde (takip kelimeleri) kullanılmıştır. Daha sonra eserin varaklarına günümüz rakamları ile numaralar eklenmiştir. Eserde kenarlık çizgileri, ayet ve hadisler, li-mü'ellif, li-münşiih, beyt, nesr, kaside kelimeleri ve konu başlıkları renkli mürekkep ile yazılmıştır. Ancak fotokopi nedeniyle soluk bir tonda görülmektedir. Eserin-numaralandırılmamış- ilk iki sayfasında Süleymaniye Kütüphanesi katalog bilgileri yer almaktadır. Verilen bilgiler şu şekildedir:

¹⁷ Tübingende bulunan nüshanın tavsifi için bk. Barbara Flemming, *Türkische Handschriften*, I, Wiesbaden 1968, 128, nr. 155.

¹⁸ 1883 Stuttgart doğumlu olan Osman Reşer 20. yüzyıl şarkiyatçılarındandır. Türkiye'de bulunduğu yıllarda koleksiyonlarda bulunan pek çok yazmayı incelemiş, binlerce yazmayı Avrupa ve Amerika'daki muhtelif kütüphanelere ve sahaflara satmıştır. British Library, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi, Bodleian Kütüphanesi, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi, Basel Kütüphanesi, Yale Üniversitesi Beinecke Nadir Eser ve Yazma Kütüphanesi, California Üniversitesi Kütüphaneleri gibi birçok kütüphanede Reşer'den satın alınmış yazmalar mevcuttur. Reşer'in bu ticari faaliyeti ile Türkçe, Arapça ve Farsça yüzlerce yazma Münih, Hamburg, Leipzig, Göttingen, Tübingen, Halle'deki kütüphanelerin koleksiyonlarına dâhil olurken, Berlin Devlet Kütüphanesi'nin de 20. yüzyılda satın aldığı yazmaların önemli bir kısmı Reşer yoluyla temin edilmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Güler Doğan Averbek, "Osman Reşer'in 1913-1936 Yılları Arasında Berlin Devlet Kütüphanesi'ne Sattığı Yazmalar", *İslam Tetkikleri Dergisi*, 11/2 (2021): 487-554.

Sibel Pekdoğan

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyin ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

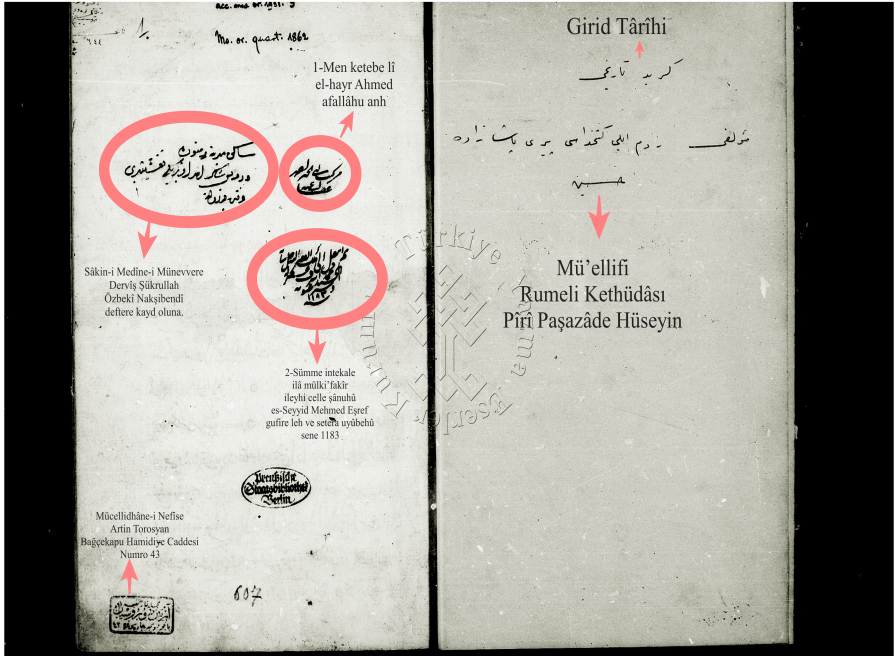
<i>İli</i>	<i>Almanya</i>
<i>Kitaplığın Adı</i>	<i>Tübingen</i>
<i>Kitabın Adı</i>	<i>Târih-i Feth-i Hanya</i>
<i>Müellifi</i>	<i>Piri Paşazade Fahri Hüseyin Bey</i>
<i>Dil</i>	<i>Türkçe</i>
<i>Hattın Nevi</i>	<i>Talik</i>
<i>Ölçüsü</i>	<i>28x17,5 (240x130) mm</i>
<i>Arşiv Numarası</i>	<i>1920</i>
<i>Numarası</i>	<i>1862 Ms. or. Quart</i>

Târih-i Feth-i Hanya'nın, bir yazma eserde "unvan sayfası/iç kapak" olarak nitelendirilen 1a yüzünde, "*Girid Târîhi*" ve "*Mü'ellifi Rumeli Kethüdâsı Pîrî Paşazâde Hüseyin*" şeklinde kitabın ve müellifin ismi kayıtlıdır. 1b sayfasında ketebe/istinsah kaydı yer almaktadır.¹⁹ Yazma eserlerde ketebe kayıtları genellikle sayfa sonunda yer almasına rağmen bazen -bu eserde olduğu gibi- 1b yüzünde de bulunabilmektedir. Aşağıda eserin 1a ve 1b sayfasının yer aldığı Resim 1'de 1 numara ile gösterilen kayıttan anlaşıldığına göre yazmayı ilk istinsah eden müstensih Ahmet adlı kişidir. Ancak istinsah tarihi belirtilmemiştir. Yine kayıttan anlaşıldığı kadarıyla Ahmet adlı müstensih bu eseri para karşılığı değil hayrî amaçla yazmıştır. Resim 1'de 2 numara ile gösterilen yerde, *sümme intikâle* kaydından eserin Ahmet Bey'den sonra Mehmet Eşref adlı kişiye intikal ettiği, Mehmet Eşref Bey'in de eseri H. 1183/M. 1769 tarihinde istinsah ettiği anlaşılmaktadır. İşinde hassas davranan bazı müstensihler esas aldıkları nüshanın ketebe kaydını genelde eserde belirtirler.²⁰ 1 numara ile gösterilen kayıt -büyük ihtimalle- yazmayı Ahmet Bey'den sonra

¹⁹ Bu kısım eserin metni dışında müstensih tarafından yazılan kısımdır. İstinsah, bir yazılı metni ya da kitabı harfi harfine kopya etmek, suretini çıkartmaktır. Yazma eserlerde yer alan ketebe kayıtlarında çoğunlukla istinsah işinin kimin tarafından yapıldığı (müstensihin adı), istinsahın hangi yıl, ay ve günde bitirildiğine dair kısa bilgiler yer almaktadır. Nebi Bozkurt-Nevzat Kaya, "*İstinsah*", *DİA*, XXIII (İstanbul 2001), 369. Bu kayıtlar yazmaların yaşını tespit etmede en güvenilir ibareler olsa da bazen eksik bilgilerin olabileceği ve güvenilirliğinden şüphe edilebileceği de akıldan çıkarılmamalıdır. Keza bazı müstensihler kopyasını yazmaya esas aldıkları yazmanın ferâğ kaydını yazıp, kendi adlarını zikretmemekte, böylece sonradan yazılan eser aslından daha eski tarihlere aitmiş gibi görünebilmektedir. Orhan Bilgin, "*Yazma*", *DİA*, XLIII (İstanbul 2013), 372.

²⁰ Bozkurt- Kaya, "*İstinsah*", 370.

İstinsah eden Mehmet Eşref Bey tarafından yazılmıştır. Yine Resim 1’de 1b sayfasının sol alt köşesinde çerçeve içinde yer alan kayıt, bu yazmanın İstanbul’da Artin Torosyan adlı bir zımmi tarafından ciltlendiği bilgisini vermektedir. Bununla birlikte sayfanın sol üst köşesinde yer alan “*Sâkin-i Medîne-i Münevvere Dervîş Şükrullah Özbekî Nakşibendî deftere kayd oluna*” kaydının ifade ettiği mesaj anlaşılmamıştır.

Resim 1:Târih-i Feth-i Hanya'nın İç Kapak Sayfası

Eser, düzgün ve okunaklı bir hatla kaleme alınmıştır. Ancak Arapça ve Farsça kelime ve terkipler oldukça fazladır. Bu durum manzum kısımları ağırlıklı olan eseri dil ve üslup bakımından da oldukça ağır ve külfetli bir hale getirmiştir. Müellif uzun ve ağırlıklı cümlelerle eserini zenginleştirme ve anlatımı güçlendirme yoluna gitmiş, cereyan eden hadiseler nesir olarak anlatıldıktan sonra, gerek görülen yerlerde manzum olarak tasvir edilmiştir. Bundan dolayı şiir, beyit ve kasideler hayli fazladır. Şiir ve kasidelerde fetih öncesi Allah'a yapılan dualar, padişaha, Yusuf Paşa'ya ve askere yapılan dua ve övgüler, yaşanan bir olayda duyulan mutluluk veya üzüntü, fetihten sonra yapılan şükür duyguları yer almaktadır. Müellifin en önemli özelliği teferruata olan

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyin ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

düşkünlüğüdür. Olayları aktarış şekli ve yaptığı tasvirlerle, okuyucuya canlı bir manzara çizmektedir. Bu nedenle eserde savaş ve muharebe anlatıları hatırı sayılır bir hacme sahiptir. Müellif sefere dâhil olan paşaların, komutanların, askerlerin kahramanlıklarını edebî bir metin içerisinde mübalağalı bir üslûpla övmüştür. Meselâ dönemin padişahı Sultan İbrahim ve seferin serdarı Yusuf Paşa için yaklaşık yedi sayfada²¹ övgü, dua, şiir ve kaside yer almaktadır.

Eserde süslü anlatım özellikleri ve seçili ifadelerin çokluğunun esere edebî bir nitelik kazandırdığı söylenebilir. Meselâ Sultan İbrahim'den ve Yusuf Paşa'dan bahsederken kullandığı ifadeler oldukça çeşitli ve seçilidir. “Pâdişâh-ı kişver-güşâ, şehinşâh-ı ‘adüv-fersâ, tâcidârî ve sipihr-i mâh-ı cihân-tâb-ı devlet, şehriyârî şehbâz-ı evc-i sa’âdet, pâdişâhî gül-i gülzâr-ı rif’at, iclâl ve şehinşâhî zîver-i tâc-ı selâtîn-i ‘azîm, kâhir-i kayâsire-i heft-iklîm dâver-i gazâ me’nûs.” “Serdâr-ı bî-nazîr, vezîr-i cem-vakâr, âsaf-ı serîr, hâmî-i cümle-i asker-i muzaffer, serdâr-ı fereh-tebâr, kâmkâr u keremkârın, sipehsalâr-ı adâlet-perver, serdâr-ı hâtem-i gulâm, serdâr-ı peleng-şikâr, serdâr-ı zafer-yâr, serdâr-ı âsaf-kârîne, serdâr-ı nusret-yâr ke’l-bedri’l-lâmi’ ve’n-nûri’s-sâtî’ serîr, serdâr-ı mücâhid.” Yine İslam askerini, “asker-i İslâm-ı sa’âdet-gazâ, leşker-i firûz-fercâm, asker-i muzaffer, asker-i firûzî, gâziyân-ı kirâm’ ifadeleriyle tasvir ederken Venedik için, “ma’dûmü’ş-şeref, küffâr-ı müşrikin, fırka-i mel’ûne-i hâsırîn, küffâr-ı hâksâr, küffâr-ı liâm, kâfir-i bed-kâr, kâfir-i şerir, frenk pür-rîv u tezvir, frenk-i bî-dîn, eşrâr-ı hezîmet-fercâm, kâfir-sûzda, küffâr-ı nuhûset-âsâr, küffâr-ı bed-gerdâr, küffâr-ı leîm” ifadelerini kullanmıştır.

Müellif yaşantısına taalluk eden olaylarda kendisini “hakir-i râkîmu’l-hurûf” şeklinde tevazu içerikli ibareleri kullanarak metne yansıtmıştır. Yine hadiseleri anlatırken yeri geldikçe kendi görüş ve yorumlarına da yer vermiştir. Hanya Kalesi’nin vasıflarından bahsederken kale yapısından oldukça etkilendiğini “...Hakîr-i râkîmu’l-hurûf Arab ve Acem ve Rum ve Engürüs kılâ’ın görümüş amma ne yerin ve de dîvârın ve ne hisârın bir yere benzedürüm. Benzedürüm sipihre ola bülend ki budur bu cihânda bîmânend. Burcu zâtü’l-burûca hemserdir. Zuhale bâmu hem beraberdir”²² şeklinde aktarır. Müellif yaşanan olayları kronolojik bir sıralamayla sunmuştur. Bazı durumlarda anlatımı keserek “Bir kıssa-i garibe” veya

²¹ Pîrî Paşazâde Hüseyin, *Târih-i Feth-i Hanya*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm Arşivi, nr. 1920), vr. 4a-7a.

²² *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 22b.

“Acâyibdendir ki”, başlıklarla yaşanan olayı zikretmesi metinde dağınıklığa yol açmıştır.

Müellifi Hakkında

Müellif hakkında bilinenler eserinde verdiği bilgilerden ibarettir. “*Der-beyân-ı nâm-ı fakîr*” başlığında kendisi hakkında cüz’i bir bilgi vermektedir. “*Bu hakir yazar kadri yüce padişah hanedanının kölesi ve kölesioğludur. Yani bu ihsanı çok hanedanın âşık bendesi Hüseyin Pîrî Paşa-zâde bu sefer ve fethi ikbal-misal hazırdım. Din ve devlet hizmetlerinde gece gündüz hazır ve ayakta, hayırlı ve şerli kimselerin fiillerine nezaret ediyor idim. Buna bu târih eserimizdir.*”²³ Müellif, isminin Pîrî Paşazâde Hüseyin olduğunu, Hanya kuşatmasında gece gündüz demeden hizmette bulunduğunu, hatta muhasaranın otuz dördüncü günü kale muhafızlarının Osmanlı askerleri üzerine başlattıkları şiddetli top ve tüfek ateşi sonucunda kendisinin de yaralandığını beyan eder.²⁴ Yine Yusuf Paşa’nın özelliklerini beyan ettiği başlıkta “...Zirâ ol hazretin bunca zamân huzûr-ı eşreflerinde hâzır oldum...”²⁵ ifadesi paşanın yakın hizmetinde yer aldığını göstermektedir. Müellif kendisiyle ilgili son bilgiyi Hanya’nın fethinden sonra yapılan tayin ve tevcihatlar başlığında vererek, yapılan atamalarda kendisine Rumeli eyâleti defter kethüdalığının tevcih edildiğini ifade eder.²⁶ Bu bilgilerin dışında müellif geçmiş dönem faaliyetleri hakkında bilgi vermemektedir. Eserde Farsça ve Arapça kelime ve terkiplerin yoğun olması müellifin bu dillere iyi derecede vâkıf olduğunu ve belli bir eğitim seviyesine ulaştığını göstermektedir.

Yukarıda yer alan Süleymaniye Kütüphanesi katalog bilgilerinde müellifin ismi ile ilgili açıklamaya muhtaç bazı hususlar bulunmaktadır. Öncelikle “Piri Paşazâde Fahri Hüsrev Bey” olarak verilen müellifin ismi, kendisinin de beyan ettiği üzere Pîrî Paşazâde Hüseyin’dir. Bu husus gerek eserin kapak sayfasında, gerekse müellifin hüviyetini açıkladığı başlıkta açıkça ifade edilmektedir. İlginç

²³ “*Ve hakîr-i râkümü’l-hurûf hânedân-ı celîlü’l-kadr pâdişâh-ı zıllu’llâhın bende ve bende-zâdesi ya’nî bu dûdmân-ı kesîrü’l-ihsânın bende-i efgendesî Hüseyin Pîrî Paşa-zâde bu sefer-i zafer-karîn ve bu feth-i celîlü’l-kadrde ikbâl-misâl hâzır ve hidemât-ı dîn ve devletde rûz ve şeb dâmen-i der-miyân-ı istâde ve âmâde ve ef’âl-i ebrâr u eşrâra nâzır idim. Fakîrâne bu tarih zâde-i tab’ımızdır.*” *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 74a.

²⁴ “*küffâr-ı hâksâr bâm-ı hisâr-ı felek-medârdan askeri tûfenge dutup mirlivâ-i Üsküb Ali Bey’i ve râkümü’l-hurûf-ı hakîri zahmâd edüp humpâre ve sengle dahî nice guzât-ı Müslimîn şehîd ve mecrûh oldu.*” *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 39b-40a.

²⁵ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 74b.

²⁶ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 60b.

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyin ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

olan sadece katalog bilgilerinde değil, Girit'in fethini konu alan Fezleke²⁷, Târih-i Naîmâ²⁸, Tevârih-i Cezîre-i Girid²⁹, gibi bazı vakanüvis tarihlerinde ve eserlerde de Pîri Paşazâde Hüseyin'in, Pîri Paşazâde Fahri Bey olarak anılmasıdır. Fahri Bey olarak anılmasının sebebi -muhtemelen- müellifin kimliğini açıkladığı yerde Fahri isminin geçmesidir. Belirtmek gerekir ki, müellifin eserinde Fahri olarak andığı ve övdüğü kişi Musa Paşa'nın kitabesinde bulunan ve Girit'in fethine tarih düşen kişidir. *"Bu feth-i celîlü'l-kadre şu'arâ-yı zamân ve fuzalâ-i devrân vâfir tarih-i manzûm eylemişler. Hattâ Fahrî nâm fâzıl-ı benâm sefer-i nusret-rehberde Mûsa Paşa'nın huzûr-ı eşrefleri kitâbetinde idi. Gazâ-yı evvel tarihin bulmuş idi. Manzûrumdur. Ancak bu kadar ile iktifâ olundu."*³⁰ Kanaatimizce Fahri adlı kişi Pîri Paşazâde Hüseyin'in kendisi zannedilmiştir.

Eserin Kaynak Değeri

Tarihte yaşanmış önemli bir olay hakkında bilgi edinirken olayın tanıklarının ya da tanıklardan olayı duyanların verdiği bilgiler büyük önem arz etmektedir. Bu minvalde Târih-i Feth-i Hanya, Pîri Paşazade Hüseyin'in bizzat yaşadığı ve gözlemlediği olaylara dayalı olarak kaleme aldığı bir eserdir. Keza olay anlatımında birinci tekil şahıs zamirini kullanması yaşanan olaylara bizzat şahit veya dahil olduğunu göstermektedir. *"Bu sâdık-ı hakîr-i devlet-hâhın ki bezl-i makdûr edüp bu gazâ-yı 'azîmü's-şânın vekâyi'-i sahîhin bu nâme-i hümayûn-elkâbda tahrîr ve mutlak 'ayne'l-yakîn fehvâsınca gördüğü hengâme ve kûşîşleri tastîr eyledi."*³¹ Müellif, gözüyle gördüğü, şahit olduğu hadiseleri büyük bir emekle ve gayretle satırlara döktüğünü bu sözlerle ifade eder. Bu hususlar eserin özgünlüğünü ve kaynak değerini ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığında Hanya'nın fethini tasvir eden önemli bir vesikadır. Müellif daha sonra kaleme alınan bazı eserlerde Hanya'nın fethini anlatan kısımların yegâne kaynağı olacağını öngörür şekilde, bu gazanın târihini kaleme alan daha nice faziletli kişilerin olacağını, ancak onların gördüklerini değil duyduklarını yazacaklarını şöyle beyan eder. *"Eğer bu*

²⁷ "...bu fethin müverrihi Pîrî Paşazâde Fahri Bey'i zahmîdâr idüp," Aycibin, Fezleke, 131.

²⁸ "Hanya fethi müverrihi Piri Paşazâde Fahri Bey dahi Rumili defterdar kethüdâsı oldu." Na'îmâ Mustafa Efendi, Târih-i Na'îmâ, 1051.

²⁹ Hasan Ali Cengiz, Yeniçeri Kâtibi Hasan Efendi'nin Tevârih-i Cezîre-i Girid Adlı Eseri, 71, 150, 158.

³⁰ Târih-i Feth-i Hanya, vr. 74a.

³¹ Târih-i Feth-i Hanya, vr. 77b.

gazâya nice fuzalâ tevârih edecektir ammâ, şenîden de bûd mânendîden, hel yestevîllezîne ya'lemûne vellezîne lâ ya'lemûn³² fehvâsınca edenler istimâ'en ederler."³³

Müellifin de ifade ettiği gibi Târih-i Feth-i Hanya, Girit seferiyle ilgili daha sonra kaleme alınan eserlere kaynaklık etmiştir. Eser, 17. yüzyıl devlet adamı ve Osmanlı tarihçiliğinin önde gelen isimlerinden Kâtib Çelebi'nin Fezleke'sinde (1591-1655) Hanya muhasarasını anlatırken kaynak olarak kullandığı eserler arasındadır.³⁴ "*Kâtib Çelebi bu konuda biricik kaynağı olan Târih-i Feth-i Hanya adlı eseri makul ölçüde ayıklamış ve kısaltmıştır.*"³⁵ Kütükoğlu'nun da ifade ettiği gibi Kâtib Çelebi, Pirî Paşazâde Hüseyin'in uzun ve ağıdalı üslûbunu kendi üslûbunca düzenleyip muhtasar şekilde nakletmiştir.³⁶

Fezleke'nin Osmanlı tarihine dair naklettiği anlatımları daha sonra kaleme alınan eserler için önemli bir referans kaynağı olmuştur.³⁷ Bunlar içerisinde 17. yüzyılın önemli kroniklerinden Naîmâ Târihi başta sayılabilir. Naîmâ Efendi, Fezleke'nin yanı sıra önemli olaylara şahit olanların târihlerinden de nakiller yapmıştır. Hanya'nın fethini anlatırken Pirî Paşazâde Hüseyin'i bu seferin müverrihi olarak zikretmektedir. Târih'inde Hanya'nın fethi ve sonrasında yaşanan olaylara dâhil anlatıları Târih-i Feth-i Hanya ile büyük benzerlik göstermektedir. İktibas yaptığı müverrihler arasında Pirî Paşazâde Hüseyin'den bahsetmese de bu eserden kaynak eser olarak yararlandığı kuvvetle muhtemeldir.

Eserin Telif Tarihi

³² "De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!" Kur'an Yolu, Erişim13 Ekim 2024, ez-Zümer 39/9. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>

³³ Târih-i Feth-i Hanya, vr. 77b.

³⁴ Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, 70.

³⁵ Bekir Kütükoğlu, *Kâtib Çelebi Fezleke'sinin Kaynakları*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1974), 46.

³⁶ Târih-i Feth-i Hanya'nın üslûbu ve dili ile Kâtib Çelebi'nin ihtisârı hakkında bilgi edinmek için ilgili yerlere bkz. Târih-i Feth-i Hanya, vr. 21b-22a; Aybicin, *Kâtib Çelebi, Fezleke*, 935-936.

³⁷ 18. yüzyılın sonlarında kaleme alınan ve tüm fetih sürecini çeşitli kaynaklardan aktararak anlatan *Girid Fethi Tarihi* adlı yazmada seferin başlama tarihi olan 1645 yılından 1655 yılına kadar gelen hadiseler aktarılırken Fezleke ve Naîmâ Târihi'nden büyük ölçüde yararlanılmıştır. Ayşe Pul, "Anonim Bir Osmanlı Kaynağı: Girid Fethi Tarihi", *Belleten*, 72/264, (2008), 598. Fezleke'nin kaynak olarak kullanıldığı diğer eserler hakkında bilgi için bk. Aybicin, *Kâtib Çelebi, Fezleke*, CLXX-CLXXXVIII.

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyin ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

Eserin kime ithaf edildiği ve ne zaman yazıldığı konusu açık değildir. Dolayısıyla bu hususta net bir tarih vermek zor görülmektedir. Öte yandan müellifin Yusuf Paşa'nın karakter özelliklerini beyan ettiği bendde yer alan ifadeleri eserin telif tarihiyle ilgili bazı ipuçları vermektedir. *"Ey düstûr-ı hatâpûş, ey müşîr-i haslet-sürûş, medâyihi-i zât-ı kerîmü's-şânında ve elfâz-ı kitâb-ı refî'u'l-'unvânda bir hatâ etmiş ise rûy-ı 'ubûdiyeti âsitân-ı mülk-âşiyânda urup ma'zaret ricâ eder. Hâkpây-ı kâmyâba cebîn-i 'ubûdiyet urup ümîd-i 'afv-ı hatâ eder."*³⁸ (Ey kusurları örten vezir, ey melek huylu müşîr (mareşal), şanı yüce zatınızı methetmede, yüksek ünvanlı kitabın sözlerinde bir hata etmiş ise kulluk yüzünü eşiğinde yere sürüp mazeret rica eder. Bahtiyar ayaklarına kulluk alnını vurup hatalarının affını ümit eder.)

Bilindiği üzere Yusuf Paşa, Hanya'nın fethinden sonra 20 Kasım 1645'te İstanbul'a dönmüştür. Elde ettiği büyük başarılarından dolayı Sultan İbrahim'in iltifatlarına mazhar olmuştur. Çıkarlarına ters düştüğünden başta dönemin sadrazamı Sultanzâde Mehmed Paşa olmak üzere bazı devlet adamları paşanın kazandığı bu itibarı çekememişler ve telkinleriyle Yusuf Paşa'yı Sultan İbrahim'in gözünden düşürmeyi başarmışlardır. Neticede idamına ferman verilen Yusuf Paşa 22 Ocak 1646'da öldürülmüştür. Müellif çok kıymet verdiği Yusuf Paşa'nın ölümünden eserinde bahsetmemektedir. Öte yandan kitabın sözlerinde ve kendisini metheden ifadelerinde olası hatalarından dolayı Yusuf Paşa'dan affını dilemektedir. Bu hususlar eserin Yusuf Paşa'nın ölümünden hemen önce kaleme alındığına işaret etmektedir. Bununla birlikte müellifin eserini Yusuf Paşa'nın isteği üzerine kaleme alıp almadığı bilinmemekle birlikte, Yusuf Paşa'ya takdim ve ithaf etmiş olması muhtemeldir. Eserinde Hanya'nın fethinden sonra yaşanan gelişmelerden bahsetmesi eserini sefer esnasında yazmadığını da göstermektedir. Meselâ muhasaranın kırk birinci günü kale burcuna yerleştirilen lağımın patlamasıyla zarar gören hisar duvarını fetihten sonra ölçtüğünü kaydetmektedir.³⁹ Bu hususlar Târih-i Feth-i Hanya'nın fethi müteakiben kaleme alınmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Eserin Muhtevası

³⁸ Târih-i Feth-i Hanya, vr. 71b.

³⁹ "Havaya giden hisârın yerin hakîr-i râkîmu'l-hurûf ölçdüm tamâm seksen bir mi'mârî zirâ' idi ki her zirâ'ı dört karış idi ki tamâm yüz on iki buçuk Halebî zirâ' olur." Târih-i Feth-i Hanya, vr. 41a-41b.

Târih-i Feth-i Hanya Girit'in anahtarı durumunda bulunan Hanya Kalesi'nin serdar Yusuf Paşa tarafından fetih sürecini anlatmaktadır. 2a'dan başlayıp 79a'da son bulan eser, Allah'a hamd (hamdele), Hz. Peygamber'e salavat (salvele) ile başlar. Müellif Allah'a hamd-ederken eserin muhteviyatına uygun bir âyet-i kerime ile söze başlamıştır.⁴⁰ Hz. Muhammed'in kılıç sahibi bir peygamber olduğunu, münafıklarla ve cahillerle cihat et emri ile İslâm ordularının cihat ve gazaya memur olup azgınlara memleketlerini fethederek küfrü ortadan kaldırıp galip geleceğini belirtir. *"Endişesi din ve devlet düşmanlarına cihattır. Kâfirin zaptında bulunan Girit'in gazası bu padişaha nasip olmuştur. O arzusuna kavuşmuş, yürekli padişah'tır. Böyle bir onur Bedir'de vardır."* sözleriyle Sultan İbrahim'e övgü ve duasını dile getirir. Yusuf Paşa'nın sefer süresince gösterdiği kahramanlıklarını, adaletini, azgınlıklarıyla meşhur kâfir memleketini gayretle azimle fethedişini şu beyitle anlatarak bölümü tamamlar.

*"...Mâlikü'l-mülke şükr-i bî-pâyân / Bize bu mülkü eyledi ihsân
Dâr-ı küfr oldu mesken-i ebrâr / Geçdi ka'r-ı zemîne hep eşrâr
Yüzün ağ ide Hakk, Yusuf Paşa / Gerçi çekdin bu cenklerde belâ
Aldın ammâ cihânda bir kişver / Dünyâ ve âhiretde sana yeter
Böyle bir hizmet itdin İslâm'a / Komadın yer ibâd-ı esnâma..."*⁴¹

Bu girişten sonra eser *"Sebeb-i sefer-i zafer-karîn ve ağâz-ı fütûhat-ı memâlik-i hâsırîn bi-'inâyet-i Rabbü'l-Âlemîn"* başlığıyla başlamakta, *"Hâtîme-i kitâb"* ile son bulmaktadır. Târih-i Feth-i Hanya'da bölümlendirme yapılmamış, eserin başında bir fihrist verilmemiş, yaşanan fetih süreci konu başlıklarıyla anlatılmıştır.

Tablo 1. Târih-i Feth-i Hanya'da Yer Alan Konu Başlıkları

Başlık	Sayfa Aralığı
Der-ni'met-i sultân-ı enbiyâ ve şehinşâh-ı memâlik-i ıstifâ sallallâhu aleyhi ve selem.	1b-2a

⁴⁰ İnne'd-dîne'indallâhi'l-islâm. *"Kuşkusuz Allah katında din İslâm'dır."* Âl-i imrân 19/3. Kulillâhümme mâlike'l-mülki tü'ti'l-mülke men teşâu ve tenzi'u'l-mülke mimmen teşâu ve tü'izzu men teşâu ve tüzillu men teşâ' biyedike'l-hayr inneke alâ külli şey'in kadîr. *"De ki: "Ey mülkün gerçek sahibi olan Allahım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsin, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kadırsın."* Âl-i imrân 26/3.

⁴¹ Târih-i Feth-i Hanya, vr. 24b.

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyin ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

Der-medh-i hulefâ-i râşidîn ve çeââr-ı yâr-ı güzîn imâmînü'l-mü'minîn ve hâdîyîn-i dîn-i mübîn rıdvânallâhu te'âlâ 'aleyhim ecma'în	3a-3b
Der-medh-i şehinşâh-ı Süleyman şâh ve dârâ-yı İskender- sipâh sâhib-kırân-ı rû-yı zemîn ve Sultânü's-selâtîn-i şevket-karîn halledallâhu hilâfeteâ ilâ yevmi'd-dîn	3b-4a
Kasîde der-şân-ı şehinşâh-ı dîn-penâh	4b-5b
Der-medh-i âsaf-ı celîlü'l-kadr ve şîrgîr-i kişver-güşâ Yûsuf-misâl ve Sipehdâr-ı bî-misâl Yusuf Paşa yesserallâhu mâ yürîdü vemâ yeşâ	5b-6b
Kasîde der-şân-ı ân düstûr-ı âsaf-'unvân	6b-7a
Sebeb-i sefer-i zafer-karîn ve ağâz-ı fütûh-ı memâlik-i hâsırîn bi-'inâyet-i Rabbü'l-'Âlemîn	7a-11a
Ahkâm-ı şerîfe ırsâl şehâ be leşker-i nusret-rehber-i berâ- yı sefer	11a
Serdâr-şoden cenâb-ı serdâr-ı devlet-yâr Yusuf Paşa be- inâyet-i Allâh bî-hemtâ ve be-himmet-i şehinşâh-ı İskenderra	11a-11b
Emîrû'l-ümerâ-şoden vezîr-i şîr-gîr Hasan Paşa ve ta'yîn- şoden düstûr-ı rûşen-zamîr Musa Paşa ve ba'zı ağayân-ı ocağ-ı yeniçeriyân-ı zafer-ilticâ be-fermân-ı ilâh-ı(?) bî- hemt.	12a-12b
Der-beyân-ı ba'zı ahvâl ki pîş-i ez-azîmet-i donanma-yı nusret-burhân vâki'-şod	13a-13b
Azîmet-gerden-i serdâr-ı nusret ez-limân-ı Âsıtân-i devlet- medâr	14a-14b
Vekâyî'-i asker-i Rumeli	15b-16a
Hil'at-pûşânîden serdâr gâzî be-ümerâ-yı Rumeli	16a-16b
Bir kıssa-i garîbe	16b-18b
Der-beyân-ı ba'zı hâlât-ı serdâr-ı kâmkâr	18b-19a
Feth-şoden-i kılâ-i (...) irtifâ'-ı Ayatodor	19b-21a
Ağaz-ı muhâsara-i hisâr-ı Hanya bi-inâyeti'llâhi te'âlâ	21b-22a
Der-beyân-ı bînâ-yı hisâr ve bazı ahvâl-i kal'a-i felek- medâr	22b-24b
Tob-zeden-i gâzîyân-ı 'izâm be-taraf-ı küffâr-ı liâm	24b-26a

(ATAD)

Rezm-şoden-i ber kühsâr ve gâlib-şoden-i leşker-i (...) şikâr bi-'inâyet-i gerdkâr	26a-26b
Baskun gerden küffâr-ı hâksâr yeniçeriyân-ı nusret-yâr	26b-27a
Be-def'a baskun-gerden-i eşrâr ve münhezim ve meksûr-ı reften ez-dest-i gâziyân-ı düşmen ve hod-şemşîr-i zafer-nigâr	27a-27b
İmdâd-ameden be ehl-i hisâr ve münhezim-şuden (...) gerdkâr	27b-28a
Der-beyân-ı bazı vekâyî' ki der-hengâm-ı muhâsara vâki'-şod	28b-29a
Nevâziş-i serdâr-ı kerîm asâkir-i İslâm ve firistâden-i in'âm-ı azîm.	31a
Top-irsâl-şuden be-cânib-i râh-ı Suda ve metris-zeden asker-i nusret-rehber	31b
Ameden küffâr-ı bedkâr berây-ı duhûl-i hisâr-ı felek-medâr ve münhezîm-şuden râyet-i gerdâr ve güzêştên ez-tîğ-ı zafer-nigâr	31b-33a
Ve'l-hamdülillâh rezm-şoden der-tabya ki pîş-i hisâr-bûd	33a-34a
Ameden hil'at-i pâdişâh serdâr-ı kâmurân	34b
Yürüyüş-şuden be-hendek-i (...) bi-'inâyetillâhi te'âlâ	35a-37a
Der-beyân-ı şecâ'at-kerrâr meydân-ı vegâ iskender-ikbâl serdâr-ı bî-hemtâ	37a-38b
Tob-nihâden der-tabya-i Ali ağa haseki	38b-39a
Muhâsara-i fîrûz-bahtın otuz dördüncü günü	39a-39b
Top-zeden-i gâziyân-ı kirâm ez-leb-i hendek be-dîvâr-ı sipîhr-ihtîşâm	39b-40a
Pertâb-kerden serdâr-ı kâm (...) lağım be-burc-ı refî'ü'l-bünyân der kol-ı İbrahim Ağa saksoncubaşı bi-inâyeti'l-melikü'l-mennân	40a-42b
Yürüyüş-i evvel ve bî-feth-i leşker-i İslâm avdet-gerden be-hendek ez-hisâr-ı be-fermân-ı gerdkâr	42b-44a
Tesellî-gerden-i serdâr-ı devlet-yâr sâlârân-ı leşker-i kâmkâr ve (...) gerden be-uzemâ-i asker-i a'dâ-şikâr	44a-46a
Be-def'a yürüyüş-şoden ve bî-neyl-i maksûd-ı râyât-ı islâm avdet-nümûd	46a-47b

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyin ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

Der-beyân-ı feth-i celîlü'l-kadr-i hisâr-ı felek-medâr-ı hanya bi-'inâyet-i mâlikü'l-mülk azze şânuhû ve amme nevâluh	48a-51b
Der-beyân-ı bazı me'âbid ki bi-'inâyetillâh cevâmî-i rahmet vâkî'-şod	51b-53a
Ta'mîr-şoden dîvârâ-yı hisâr-ı felek-medâr	53a-53b
Reften-i haber-i meserret-eser-i celîlü'l-kadr be-atabe-i sâhib-kırân-ı rûy-ı zemîn halledallâhhu mülkehû ilâ yevmi'd-dîn âmîn	53b-57a
Resîden müjde-i feth-i Girit be-huzûr-ı hümâyûn ve (...) -şuden der-memâlik-i mahrûse	57a-58b
Der-beyân-ı bazı havâdis ki der (...) vâkî'-şod	58b
Nevâziş-i serdâr be-sâlârân-ı leşker-i kişver-şikâr ve hil'at-pûşânîden be-'uzemâ ve hükkâma nâ(...)	59a
Ameden-i sefâin-i küffâr-ı bed-âyîn	59b
Der-beyân-ı bazı in'âm ve ihsân-ı firâvân sâmi-mekân be-mekân-ı asker-i nusret-burhân	60a-61a
În'âm-ı diğêr serdâr-ı nusret-yâver be-leşker	61b
Ameden şimşîr ve hil'at-i şehinşâh-ı kâmkâr be-cenâb-ı serdâr-ı devlet-yâr	61b-62a
Ameden-hil'at ve şimşîr-i diğêr ez-taraf-ı pâdişâh-ı 'adâlet-güster serdâr-ı leşker-i muzaffer	62b
Rezm-şoden der-livâ-i Karlı-ili ve inhizâm-yâften-ı küffâr ez-dest-i gâziyân-ı Ayamavra	64a-64b
Mukâbele-i küffâr-ı der-piş hisâr-ı hanya bâ-ebrâr ve peydâ-şoden yâd u rezm-şoden	64b-65b
Rezm-şoden ber-kühsâr-ı suda	66a-67a
Rezm-i küffâr-ı venedik bâ-bazı sefâyin-i İslâm be-takdîr-i melikü'l-allâm	67a-67b
Azîmet-gerden-i kişver-gîr be-niyyet-i gazâ ve ba'dehû reften be-taraf-ı Benefşe ve şoden leşker-i İslâm ez-huyâm be-enderûn-ı sefâin be-fermân-ı serdâr-ı nusret-karîn	69a-70a
Der-medh-i pâdişâh-ı islâm şehinşâh-ı iskender-gulâm ve râfi'-i i'lâm-ı nusret-encâm ve kâhir-i küffâr ve füccâr-ı liyâm	70a-70b

Cenâb-ı serdâr-ı devlet-yâr der-Hanya muhâfız-ı ta'yîn-gerden ve hil'at- pûşânîden be-'uzemâ-yı leşker muhâfız ve dâden-i menâsib-ı memâlik be ümerâ ve hükâm	70b-72a
Der-beyân-ı 'azîmet-gerden-i 'asker-i mansûre be-taraf-ı Rum	72a-72b
Der-beyân-ı bazı ahvâl ki der-liman-ı vâki'-şod	73a
Der-beyân-ı bazı ahvâl-i sefer-i zafer-rehber ki vâki'-şod	73a-74a
Der-beyân-ı nâm-ı fakîr	74a
Der-beyân-ı evzâ' ve hasâil-i serdâr-ı mükerrem-est	74a-76a
Der-hitâb-ı zemîn-bûs	76a-78a
Hâtîme-i kitâb	78a-79b

Pîrî Paşazâde Hüseyin, Girit'in fetih sebebini gaza ve cihat anlayışı çerçevesinde değerlendirmekte, siyâsî, ticarî, sosyal sebeplere temas etmemektedir. Girit'in ilk defa İslam orduları tarafından feth ve teshir edildiğini, daha önce İslam eline geçmediğini putperest kaldığını ifade eden müellif, Osmanlı Devleti'nin an'anevi siyaseti gereği Hristiyanlığın kalesi olan bu adanın bir an önce İslâm toprağı haline getirilmesini öncelikli sebep olarak izah etmiştir.⁴² Osmanlı Devleti'nin sefer için yoğun bir hazırlık faaliyetine başladığını bildiren müellif, Sultan İbrahim'in de Girit Seferi'ne çok fazla önem verdiğini, hazırlık sürecine bizzat nezaret ederek, neredeyse her gün Tersane-i Âmire'de askerleri teftiş edip, gemiler için gerekli teçhizat ve mühimmatın hazırlanmasında gayretle çalıştığını, hatta padişahın barut sandıklarını bizzat taşıdığına şahit olanların olduğunu ifade eder.⁴³

Hazırlıkların ardından 30 Nisan 1645'te Malta Seferi adıyla İstanbul'dan Sakız'a doğru hareket eden donanma⁴⁴ 12 Rebiülahir 1055/ 7 Haziran 1645'te Navarin limanına demirlemiş, gerekli tedariklerin ardından 25 Rebiülahir 1055/20 Haziran 1645'te hareket etmiştir. Seferin Girit üzerine olduğunu bildiren hatt-ı

⁴² Kâtip Çelebi de Girit'in Hristiyanların elinde olduğu ve bir an önce fethedilmesi gerektiği konusunda müellif ile aynı fikirdedir. "Kıbrıs, Rodos adaları meşhûr adalardır. Hâlâ Kıbrıs ile Rodos'dan gayrısı küffâr elindedir. Giridin dahi henüz fethi tamâm olmadı." Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, 87.

⁴³ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 14b.

⁴⁴ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 14b.

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyin ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

hümayun bu hareket esnasında okunmuştur.⁴⁵ İlk olarak Hanya muhasarasının emniyeti ve Girit'in güvenliği için stratejik öneme sahip olan ve müellifin de Hanya'nın bekçileri/anahtarı olarak ifade ettiği Ayatodori Kaleleri ele geçirilmiştir⁴⁶. Daha sonra bulunduğu konum itibarıyla Mora sahillerindeki iskelelere yakın olması, zahire ve mühimmat ikmalinin kısa sürede yapılabilmesi için Girit'in fethine Hanya Kalesi'nden başlanılmasına karar verilmiştir. Adanın merkezinde bulunan ve Girit'in kısmen doğusunda yer alan Kandiye Kalesi'nin fethi, gerekli asker ve cephane yardımlarının nakli, Hanya'ya göre daha geç ulaşacağı göz önünde bulundurularak ilk etapta düşünülmemiştir.⁴⁷

Hanya, Venediklilerin idaresi altında, savunma sistemiyle Girit'in en müstahkem mevkielelerinden olup, adanın dördüncü idari birimi ve yaklaşık iki yüz kırk dört köyü ihtiva eden bir şehrin merkezidir.⁴⁸ Hanya Kalesi'nin vasıfları Girit'in fethini ele alan çalışmalarda kısmen vurgulansa da en detaylı özelliklerini Pîrî Paşazâde Hüseyin vermektedir. Bu açıdan müellifin gözlemlerine dayalı olarak övgüyle bahsettiği Hanya Kalesi'nin tasvirine dair ifadelerini vermek gerekli görülmüştür. Müellifin sadeleştirilen ifadeleri şu şekildedir:

“Hanya Kalesi yeryüzünde eşi benzeri olmayan akılların alamayacağı şekilde bina edilmiş yıkılması zor bir hisardır. Belki de Girit'in demir kilididir. Venedik ümerası ki, işin sonunu önceden düşünerek dört yüz seneden beri bütün kuvvetlerini hisarın imarına cephane ve mühimmatına sarf edip, fevkalade sağlamlık vermişlerdir. Arap'ta Acem'de

⁴⁵ “...Tamâm on üç gün oturulub murâd üzere mühimmât-ı lâzime-encâma yetdikde rûz-ı firûz-ı Çehârşenbih mâh-ı mübârek-i Rebi'ü'l-Âhire'nin yirmi beşinci günü limandan çıkılab herkes engine salınur kıyâsında iken feth-i memâlik-i ma'mûre-i Girit niyetine cenâb-ı Rabbü'l-izze azze şânuhû ki Mâlikü'l-mülkdür hazretine tevekkül ve ihsân ve in'âmına ittikâ edüp Hanya burnuna doğru azîmet olundu. Târih-i Feth-i Hanya, vr. 17b. Aynı zamanda Divan'dan vali ve kadılarına gönderilen fermanla Venedik konsoloslarının tutuklanması ve Venedik mallarının sattırılmaması emredilmiştir. Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi*, 28.

⁴⁶ “...ki es'ab kılâ'-ı Frenk olup metânet ve irtifâ' ile kulle-i keyvân'a beraber olan Ayatodor kal'aları dört sâ'atde mazbût-ı ser-pençe-i şehâmetleri ola...” Târih-i Feth-i Hanya, vr. 20a.

⁴⁷ Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi*, 28. Kâtib Çelebi “...bir vilâyetin evvel dâr-ı mülküne yapışmak gerek. Fethi müyesser olursa sâyiri dahi suhûletle ele gelür...” sözleriyle öncelikle memleketin merkezinin fethedilmesi gerektiğini vurgulamış, Yusuf Paşa'nın ilk olarak Hanya'ya harekât kararını eleştirmiştir. Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, 161.

⁴⁸ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 10/70.

Rum'da Engürüs'te birçok kale gördüm. Ancak yükseklik, genişlik ve dayanıklılıkta bu kale gibi görmedim. Öncelikle her biri genişlik ve yükseklikte birer hisara benzer. Yedi yüksek burcu vardır. Bunların her birinde yirmi adet balyemez top bulunmaktadır. Kale duvarları beş süvarinin yan yana yürüyebileceği genişliktedir. Duvardaki dolma toprakta yirmi atlı istediği gibi yürür. Bu duvarın yüksek kubbesinden yüz on zirâ kadar toprak yükseltilmiştir. Yine bu duvarın arkasına iki yüz seneden fazla sürekli toprak süre süre kırk zirâ yüksekliğinde oldukça sağlamlaştırılmış bir toprak vardır ki ne top kâr eder ne de başka bir şey. Yine duvarın arkasında yontma taştan yapılmış yan yana dokuz tabya bulunmaktadır. Şehrin muhafızı olan bu tabyalada on beşer balyemez top ve saçma top bulunur. Tabyaların iki köşesinde denize ve karaya bakan iki tane toprak tepe bulunmaktadır. Bu tepelerin her birinde dört tarafı muhafaza eden yirmişer kıymet biçilmez büyük top konulmuştur. Aynı zamanda bir baştan bir başa oyuk olan bu tepenin altı, top ve cephaneye mahzeni olarak kullanılmıştır. Hanya'nın deniz tarafı ise büyük duvar ile çevrili bir limandır. Limanın kapısı bir kadirge girecek genişliktedir. Yine limanın kapısından denize bakan yüzden fazla büyük top konulmuştur. Yeryüzünde eşi benzeri olmayan tersaneleri ise kârgir kubbeli yirmi üç hanelidir. Her birine birer hazine sarf olunmuştur. Şehir, saf mermerden kesilmiş binalar ve saraylarla doludur. Binaları çok büyük ve sağlam, sarayları çok yüksek, iç açan, kalbe ferahlık veren yapılardır. Öyle ki yüksekliği ve ihtişamıyla Havernak köşkü bile yanında değersizdir. Çarşısı, dükkânları ve sanatkârane yapılmış çeşmeleri görenleri hayran bırakacak güzelliktedir. Halkı son derece zengin ve hepsi iş ehli olarak tanınmıştır. Allah'ın inayetiyle fethedildiği zaman ele geçen cephaneler bir hayli fazladır. Uzun sözüün kısası sadece üç yüz doksan beş tane baha biçilmez top cephâne-i hümayûna kaydolunmuştur. Şehrin ovaları güzel toprağı verimli suyu tatlıdır. Her tarafı bağ ve bahçeliktir. Bu bağ ve bahçelerde sanevber, kestane, limon ve turunc yetiştiğine bu hâkir şahit olmuştur. Tuhaftır ki sanevber (çam fıstığı) ve kestane yaylak yerlerde, turunc ve limon ise genelde deniz kıyısında yetişmesine rağmen bu meyvelerin hepsi bir bahçede toplanmıştır.”⁴⁹

Müellif, Hanya'nın vasıflarını ayrıntılı olarak aktardıktan sonra sefer sürecini anlatmaya devam ederek, 24 Haziran 1645'te şehre hâkim bir mevki olan Kostantin (kilisesi) tepesinde metrisler kurulduğunu, 28 Haziran 1645'te balyemez toplar ve darbzendelerle kalenin dövülmeye başladığını ifade eder.⁵⁰ Kısmi başarıların elde edildiği bu muhasaradan istenilen netice alınamamıştır. Gerek hendeğin çok geniş ve derin olması, gerek toprak ile doldurulup metrisle kaleye bağlanmasının oldukça güç olması ve zaman alması, ayrıca bu süre

⁴⁹ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 22a-23b.

⁵⁰ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 25a.

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyn ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

zarfında kaleye yardım gelme ihtimalini de göz önünde bulunduran Yusuf Paşa hendeğin hücum ile zaptına karar vermiştir.⁵¹ Muhasaranın otuz dördüncü günü kale muhafızlarının Osmanlı askerleri üzerine başlattıkları şiddetli top ve tüfek ateşi özellikle Rumeli kuvvetlerinde büyük kayıplara neden olur. Müellif, açılan ateş sonucu kendisinin de yaralandığını ifade eder.⁵² Muhasaranın kırk birinci günü (6 Ağustos 1645) kale burcuna yerleştirilen büyük bir lağımın ateşlenmesi ile kale duvarının yerle bir olduğunu bildiren müellif,⁵³ düşman kuvvetlerinin Osmanlı askeri ile başa çıkmanın zor olduğunu anladıkları, ümitlerinin büyük oranda yıkıldığını gösteren önemli bir gelişme olarak belirtir. Keza bu muharebeden sonra kale muhafızları yardım talebinde bulunmak amacıyla kiliselerin çan kulelerinde siyah dumanlar çıkartmışlar, yardım gelmediği takdirde kaleyi teslim edebileceklerini beyan etmişlerdir. Burada bir parantez açan müellif, Osmanlı askerinin siyah dumanın ne anlama geldiğini bilmediğini, kimisinin sihir, kimisinin bir işaret olarak yorumladığını ifade eder.⁵⁴ Muhasaranın kırk dördüncü günü (9 Ağustos 1645) beylerbeyleri ile müşâvere eden Yusuf Paşa, yürüyüşe karar vermiş ve muhasaranın kırk beşinci günü Osmanlı ordusu ilk yürüyüş için hücumla geçmiştir. Serdarın verdiği talimata göre hendekte bulunan beş top aynı anda ateşlenecektir. Ancak topçuların verilen emrin aksine beş topu birden değil de tek tek ateşlemeleri bu yürüyüşün büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Yaşanan zaman kaybı düşman kuvvetlerine gerekli tedbirleri alarak, kale burçlarına top ve taş yığıp hazır bulunmalarına fırsat vermiş, keza Osmanlı askeri hücumla kalkışır kalkışmaz da çok şiddetli bir müdafaa ile karşılaşmışlardır. Müellif, askerlerin disiplinsizliği/itaatsizliği neticesinde yaşanan bu olaydan dolayı Osmanlı kuvvetlerinin en büyük kaybı bu muharebe sırasında verdiğini, Yusuf Paşa'nın yaşanan bu başarısızlık karşısında büyük bir üzüntü duyduğunu belirterek, ilk yürüyüşün ahvalini arz etmek, hazine, zahire ve asker yardımında bulunmak için Sultan İbrahim'e, bir telhis hazırlayıp gönderdiğini ifade eder.⁵⁵

⁵¹ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 35a.

⁵² *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 39a-39b.

⁵³ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 40b-41a.

⁵⁴ "...Yani kühsâr ve tilâlde olan küffâr-ı hâksâr ve eşrâr-ı hezîmet-disâra işte evsân ve kiliselerimiz ve kendümüz öyle siyâh duhânlu ateşlerde yanaruz ya bize meded eylen ya kal'ayı virürüz demek idi." *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 41b.

⁵⁵ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 44a-44b.

Kuşatmanın elli ikinci günü (17 Ağustos 1645) ikinci yürüyüş için harekete geçildiğini bildiren müellif⁵⁶, yaklaşık bir saat süren mücadelede düşman askerinin şiddetli direnişi karşısında tabyalar ele geçirilememesinden dolayı başarı sağlanamadığını, netice alınamayan bu yürüyüşte de birçok askerin yaralandığını ve şehit olduğunu bildirir.⁵⁷

Şiddetli muharebelere, askerlerin kahramanca mücadelesine, büyük gayretine ve yüzlerce şehit ve yaralıya rağmen ikinci yürüyüşten de istenilen başarı sağlanamamıştır. Müellif topla, tüfekte, gayretle bu fethin mümkün olmayacağını düşünen askerin umutlarının tükenmek üzere olduğunu Allah'ın yardımına gönül bağladığını ifade eder.⁵⁸ Hanya muhasarası başlayalı elli dört gün olmuştur. Her defasında ihsan edilen in'amlarla, terakki ve timarlarla askerin gönlünü alan, moral ve motivasyonunu sağlayan serdar yeni bir yürüyüş için hazırlanılmasını emretmiştir. Bu arada Venedik kuvvetlerinin de mukavemet gücü kalmamıştır. Yaşanan muharebelerde önemli komutanları, kale dizdarları ve maharetli topçularının çoğu ölmüştür. Kale komutanları yeni bir hücum karşısında kaleyi bütünüyle kaybedeceklerini ve kendilerinin de büyük zarar göreceğini düşünmektedirler.⁵⁹ Osmanlı askeri üçüncü bir hücum için harekete geçmek üzereyken, düşman askeri kale burcuna savaş nişanesi olarak astığı kırmızı ve siyah bayrağı indirip beyaz bayrak çekerek aman dilemiş ve teslim olmak istediğini beyan etmiştir.⁶⁰ Müellif Hanya'nın fetih tarihini 22 Ağustos Salı 1645 olarak vermektedir.⁶¹

*"Girit fethin Hüda'nın emri ile / Murâd etdi çü kalb-i pâdişâhımız
Yürüyüp emrine etdik itâ'at / Silâh-ı rezmile bâ y u gedâmız
Yûsuf Paşa-yı gâzî-i melek-huy / Gazâda oldu ol dem muktedâmız
Erüp ol mülk-i bî-mânende yek-ser / Salup küffâra tîg-ı hûn-zidâmız
Kuşatdık Hanya'yı kim görmemiştir / Anın tek kal'a çeşm-i rûşenâmız
Nice gün eyledik ceng u cidâli / Hüda lütfunu etdik ittikâmız
Masâff u rezmden sonra o hısnı / İnâyet eyledi Bâr-i Hüda'mız
Sipâh-ı Rûm'a sordum fethin ol dem / Dediler fethine târih gazâmız"*⁶²

⁵⁶ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 46b.

⁵⁷ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 47b-48a.

⁵⁸ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 48a.

⁵⁹ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 48b-49a

⁶⁰ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 49a.

⁶¹ *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 51a.

⁶² *Târih-i Feth-i Hanya*, vr. 74a.

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyin ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

Hanya'nın fethini üç bakımdan şanlı bulan müellifin ifadeleri şu şekildedir:

*“Birincisi Girit’te bu zamanda İslam hutbesi ve yüce Rabbimizin adı zikrolunmamıştır. İkincisi ki, bu bahtlı tahta şanı büyük birkaç padişah Allah’ın rahmetine kavuştu ki, hiç birinin zamanında bu fetih olmadı. Üçüncüsü, böyle yüce şanlı kale ki yedi iklimin padişahları kuşatsa ama fethedemese ayıp karşılanmaz iken padişahımız bu kadar az asker ve bu kadar az güç ile Allah’ın izni ile zapt etmiştir, hamdolsun.”*⁶³ Müellifin bu ifadelerinde, dönemin tarih yazım anlayışına uygun olarak sultanı yüceltme, elde edilen başarıların bizzat onun gayretleriyle ve himmetleriyle sağlandığını ön plana çıkarma isteği görülmektedir.

Müellif, fetih sonrası yapılan imar faaliyetlerine, -kiliselerin camiye çevrilmesi, kale duvarlarının tamiri- tayin ve tevcihatlara eserinde geniş yer vermektedir. Öte yandan Yusuf Paşa'nın fethin dördüncü günü Hanya'nın fethini bildiren bir telhis hazırlayıp İstanbul'a gönderdiğini bildirir. *“Tellîs-i hümayûna ittîlâ'ımız yokdur”* diyen müellif serdarın padişaha arz ettiği mektubun suretine eserinde yer vermiştir.⁶⁴ Yusuf Paşa mektubunda zafer getiren bu seferin aşamalarını padişaha gün gün arz ederek, Venedik'in de mukavemet gücünün yüksek ve zaman zaman başarılı olduğunu, ancak bu zaferin her an ve her saat cenge hazır olan Osmanlı askerine müyesser olduğunu bildirmiştir. Hanya'nın fethini bildiren telhis 14 Recep 1055/5 Eylül 1645'te İstanbul'a ulaşmış, büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Bu büyük müjde karşısında oldukça sevinen Sultan İbrahim, yüce ecdadın büyük gayretlerine rağmen fethin kendisine müyesser olduğunu söylemiş, fakir fukaraya ihsânlar ve in'amlar dağıtılarak, habercilere de iltifatlarla bulunarak hil'atlar giydirilmiştir. İstanbul'da çok büyük şenlikler yapıldığı gibi serhatlerde hudut muhafızlarına, memleketin dört bir köşesindeki

⁶³ *“Zîrâ bu feth-i celîlî's-şân bir feth-i 'azîme benzemez ki bu fetihde üç vech-i 'azîm mukarrerdir ki, evveli memâlik-i şerîf-i Girit yani bu mevâzi-i latîfde bir zamânda hutbe-i İslâm ve nâm-ı büzürgvâr-ı Rabbü'l-enâm zikrolunmamıştır. İkinci, bu ki bu taht-ı ferhunde-bahtda birkaç pâdişâh-ı 'azîmü's-şân ve birkaç şehinşâh-ı 'adîmü'l-akrân vâsıl-ı rahmet-i rahmân oldu ki zamân-ı nusret-burhânlarında bir feth-i cedîd olmadı.” ... “Ve üçüncü, böyle bir 'azîmü's-şân-ı sipîhr-'unvân kal'a ki pâdişâhân-ı heft-iklîm muhâsara edüp teshîr etmeseler 'ayb değıl iken devlet-i pâdişâh-ı cihân-küşâda bunca cüzî asker ile ve zor-ı bâzû ile bi-'inâyetillâh kabz ve zapt olunmuşdur felillâhi'l-hamd.”* Târih-i Feth-i Hanya, vr. 76b-77a.

⁶⁴ Telhisin sureti için bkz. Târih-i Feth-i Hanya, vr. 54a-57a.

beylere emirler göndererek şenlikler yapılması istenmiştir.⁶⁵ Böylelikle halkın moralini yüksek tutmuş, kendi meşruiyetini pekiştirecek geleneksel usulleri yerine getirmiştir.

21 Ekim 1645'te Yusuf Paşa Donanma-yı Hümayûn'un İstanbul'a dönüşü için hareket emri vermiştir.⁶⁶ Ancak donanma hava muhalefetinden dolayı 6 Şevval 1055/ 25 Kasım 1645'te İstanbul'a ulaşmıştır. Müellif, düzensiz beslenme ve değişken hava koşullarından dolayı birçok askerin ateş ve ishale yakalanarak öldüğünü beyan eder ve bu durumu, muhasaranın ilk gününden fetih gününe kadar gece gündüz demeden çalışan askere nazar değmesi olarak değerlendirir.⁶⁷

Girit'in anahtarı durumunda bulunan bu müstahkem kalenin fetih sürecinin neredeyse tüm safhalarını kaleme alan Pîrî Paşazade Hüseyin eserine *hâtîme* ile son vermektedir. Bu bölümde kitabı tamamlanmasından duyduğu mutluluğu beyan eden müellif, Osmanlı Devleti'ne, askerine, Sultan İbrahim'e ve Yusuf Paşa'ya duasını dile getirir.⁶⁸

Sonuç ve Öneriler

Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'de mutlak egemenliğini tehdit eden bir bölge olan Girit için, Venedik Cumhuriyeti'ne 1645 yılında açtığı savaşın ilk adımı olan Hanya Kalesi elli dört gün devam eden mücadeleyle ele geçirilmiştir. Ancak adanın tamamıyla fethi, 24 yıl sürmüş, 5 Eylül 1669 tarihinde yapılan barış anlaşmasıyla Kandiye'nin Fazıl Ahmet Paşa'ya teslimi ile sonuçlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı ve Avrupa tarihinin en önemli seferlerinden olan Girit Seferi dönemin tarih yazımında da geniş yer tutmuştur. Çalışmada ele alınan Târih-i Feth-i Hanya, Girit Seferi'nin önemli kesitlerinden birini, Hanya Kalesi'nin Yusuf Paşa tarafından fetih sürecini anlatmaktadır. Bir bölgenin/kalenin fethini anlatan gazavatnâme türündeki eserlerin başarılı örneklerinden biri olan eser, Pîrî Paşazâde Hüseyin tarafından oldukça ağır bir dille ve ağdalı bir üslûpla kaleme alınmıştır. Girit Seferi ile ilgili hazırlanan doktora, yüksek lisans tezlerinde ve diğer araştırmalarda Hanya'nın fetih süreci sıklıkla işlenmiştir.

⁶⁵ "...evvelâ pâyitaht-ı pâdişâhîde 'azîm donanmalar ve ziynetler olup ve üç gün leyl u nehâr hengâmeler olduğı felek-i bisyâr-sâl nice ki böyle feth-i ferhunde-fâl görmemiş ise böyle zîb u şâdumânî dahî görmemiştir..." Târih-i Feth-i Hanya, vr. 58a.

⁶⁶ Târih-i Feth-i Hanya, vr. 72a.

⁶⁷ Târih-i Feth-i Hanya, vr. 73a.

⁶⁸ Târih-i Feth-i Hanya, vr. 78a.

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyn ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

Hanya'nın fethi sırasında yaptığı hizmetleri, mücadeleler sürecinde yaralandığı, Yusuf Paşa'nın yakın hizmetinde bulunduğu ve fetihten sonra yapılan atamalarda Rumeli eyaleti defter kethüdalığına atanması dışında müellifle ilgili bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Öte yandan belirtmek gerekir ki, gerek kütüphane kataloglarında gerek yazma eserler ışığında hazırlanan araştırmalarda ve gerekse Girit tarihi/seferi ile ilgili yapılan bazı kaynakça çalışmalarında "Piri Paşazade Fahri Hüsrev Bey" veya "Pîrî Paşazâde Fahrî Bey" olarak geçen müellifin isminin Pîrî Paşazâde Hüseyn olarak değiştirilmesi doğru olacaktır.

Târih-i Feth-i Hanya'yı Girit tarihi araştırmalarında değerli ve farklı kılan önemli hususlar bulunmaktadır. En mühim yönlerinden birisi içeriden bir bakış açısıyla kaleme alınmış olmasıdır. Müellif eserinde konu aldığı sefere bizzat katılmış, sadece şahit olduğu olayları kaleme almış, hiçbir kaynaktan yararlanmamış ve kendisinden sonra kaleme alınan eserlere kaynaklık etmiştir. İkincisi, eser Osmanlı Devleti'nde askeri bir sefer organizasyonunun tasviri açısından son derece önemlidir. Savaş kararının alınmasıyla birlikte yapılan hazırlık süreci, ordu ve donanmanın durumu, sefere çağrı fermanları, donanma masrafları, tayin olunan komutanlar, ordunun ana toplanma merkezleri, ordunun konakladığı mevkiller, askerin metrislerde aldığı pozisyon, donanmaya katılan kuvvetler, yapılan asker, mühimmat, erzak ve zahire yardımları, donanmaya komuta eden gemilerin sayıları ve özellikleri, ele geçirilen mühimmat vs. hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Üçüncüsü Hanya muhasarası sırasında şehit olan askerler ve komuta kademesi hakkında etraflı bilgi vermesi müellifin esere dair diğer önemli dikkatidir. Hanya'nın fethinden sonra yapılan tayin ve tevcihatlar ile ilgili verilen bilgiler, biyografi tarihi ve benzeri çalışmalara katkı sağlayacak veriler içermektedir. Öte yandan fetih süresince karşılaşılan veya ele geçirilen kale, dağ, köprü gibi yerlerin vasıfları, tanıtıcı ve ayrıntılı coğrafi bilgilerle aktarılırken, bu yerlere ait harita eserde yer almamaktadır.

Bilindiği üzere yazma eserler, içerdiği konu itibariyle dönemin siyasî, sosyal, askerî, gelişmelerini yansıtan, bilimsel, sanatsal ve kültürel mirası geçmişten günümüze taşıyan önemli belgelerdir. Böylesine önemi haiz kaynaklardan azami derecede faydalanabilmek onları tespit ve tertip ile hizmete sunmakla mümkündür. Bu bağlamda makale, 17. yüzyılın önemli seferlerinden olan Girit Seferi'nin Hanya muhasarasını anlatan Târih-i Feth-i Hanya adlı kıymetli eseri

şekil ve muhteva hususiyetleri açısından tanıtarak, bu dönem Osmanlı tarihi, Girit tarihi, askerî tarih ve biyografi çalışmalarına katkı sağlamayı amaçlamıştır.

KAYNAKÇA

- Adıyeke, Ayşe Nükhet. *“Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908).”* Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir: 1994.
- Adıyeke, Nuri. *“Hikâyet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye.”* Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir: 1988.
- Adıyeke, Nuri. *“Girit Savaşları ve Birleşik Hristiyan Orduları”, Türkler 9 (2015): 706-714.*
- Afyoncu, Erhan. *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, 3. bs., İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009.
- Averbek, Güler Doğan. *“Osman Reşer’in 1913-1936 Yılları Arasında Berlin Devlet Kütüphanesi’ne Sattığı Yazmalar”, İslam Tetkikleri Dergisi, 11/2 (2021): 477-568.*
- Aycibin, Zeynep. *“Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin I.”* Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul: 2007.
- Bilgin, Orhan. *“Yazma”, TDV İslâm Ansiklopedisi*, 43 (İstanbul 2013), 369-373.
- Bostan, İdris. *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Bozkurt, Nebi - Kaya, Nevzat *“İstinsah”, TDV İslâm Ansiklopedisi*, 23, (İstanbul 2001), 369-371.
- Cengiz, Hasan Ali. *“Osmanlı Kaynaklarında Girit Seferi”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 9/17 (2019): 105-133.*
- Cengiz, Hasan Ali. *Yeniçeri Kâtibi Hasan Efendi’nin Tevârîh-i Cezâire-i Girid Adlı Eseri: Tahlil ve Metin*, Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Kırklareli: 2018.
- Cezar, Mustafa. *Resimli-Haritalı Mufasssal Osmanlı Tarihi 3*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Eickhoff, Ekkehard. *“Denizcilik Tarihinde Kandiye Muharebesi”, Atatürk Konferansları 1964-1968 (1964): 147-161.*
- Greene, Molly. *A Shared World Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, New Jersey: 2000.
- Gülsoy, Ersin. *“XVI-XVII. Yüzyıllarda Akdeniz’de Osmanlı Hâkimiyeti”, Türkler 9. (2002): 589-598.*

**Girit Seferi'nin İlk Safhasına Işık Tutan Bir Kaynak: Pîrî Paşazâde Hüseyin ve Eseri
Târih-i Feth-i Hanya**

- Gülsoy, Ersin. "Girit Seferleri Gazavâtname ve Özellikleri", *Yeni Türkiye Dergisi*, 7/33 (2000): 640-643.
- Gümüş, Musa. "Girit Hakkında Uzmanlık Kaynakçası Denemesi", *Ege Üniversitesi Yayınları İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ege Araştırmaları I.* ed. Tuncay Ercan Sepetcioğlu, Olcay Pullukçuoğlu Yapucu (2019): 1-93.
- Hammer, Joseph von. *Büyük Osmanlı Tarihi*, Çev. Mümin Çevik-Erol Kılıç. 10 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, 1. bs., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfârî'l-Bihâr*, haz. İdris Bostan. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- Kur'an Yolu. Erişim 16 Nisan 2018. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>
- Kütükoğlu, Bekir. *Kâtip Çelebi Fezleke'sinin Kaynakları*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1974.
- Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyin Fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, 4 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Pîrî Paşazâde Hüseyin, *Târih-i Feth-i Hanya*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm Arşivi, nr. 1920, 1a-79b.
- Pul, Ayşe. "Anonim Bir Osmanlı Kaynağı: Girid Fethi Tarihi", *Belleten*, 72/264, (2008), 591-602.
- Tukin, Cemal. "Girit", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 14 (İstanbul 1996), 85-93.
- Tukin, Cemal. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları: 1821 Yılına Kadar Girit", *Belleten* 9/34, (1945):163-206.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Yükepe, Kemal. *Girit Seferi 1645-1669*, Ankara: Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1977.